

بررسی تطبیقی نقوش دستبافته‌های ایل شاهسون و قفقاز

فتانه محمودی

عضو هیئت علمی دانشگاه مازندران، دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

دکتر مهناز شایسته‌فر

استادیار دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۱۱
پاییز ۱۳۸۷

۲۵

چکیده

شده است. اکثریت این نقوش در بافته‌های قفقاز و آناتولی نیز مشاهده می‌گردد. بعضی شباهت‌های اقوام شاهسون و قفقاز به حدی است که امکان تمایز آنها به سختی میسر است، به‌خصوص در بافته‌های قدیمی‌تر که مربوط به زمانی است که مرزهای جنوبی قفقاز و شاهسون یکی بوده‌اند. هدف از این تحقیق، بررسی تطبیقی عناصر تزئینی و نقوش گلیم‌های ایل شاهسون و منطقه قفقاز است. این مقاله با هدف پاسخگویی به سؤالات زیر نوشته شده است: (۱) نقوش تزئینی بافته‌های ایل شاهسون چه هستند؟ (۲) نقوش بافته‌های منطقه قفقاز چه عناصر تزئینی

شاهسون‌ها یا عشایر ایلسون (عشایر شاهسون بعد از انقلاب نام خود را به «ایلسون» تغییر دادند)، یکی از مهمترین طوایف شمال غربی و ترک‌زبان ایران به‌شمار می‌روند. سرزمین کنونی این ایل، منطقه کوهستانی اهر، مشکین شهر، دشت مغان، کناره‌های رود ارس و پاره‌ای دیگر از مناطق آذربایجان شرقی است. آنها به تولید سوماک، کیف گلیم (مفرش)، بافته‌های مسطح، روکرسی، پالاس و ورنی شهرت دارند. در طرح و بافت گلیم‌های آنها نوعی محدودیت به چشم می‌خورد. از نگاره‌های بزرگ و برجسته، به‌صورت ردیفی استفاده

در بر دارند؟ و ۳) نقوش دو منطقه چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند؟ مقاله از نوع تاریخی و روش بررسی، توصیفی-تحلیلی است. بر اساس این روش ابتدا مناطق و سپس نقوش بافته‌ها توصیف و تحلیل می‌شوند. گردآوری مطالب از منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی انجام گرفته است.

واژه‌های کلیدی: گلیم‌های شاهسون، نقش مایه‌های تزیینی، گلیم‌های قفقاز.

مقدمه

ایل شاهسون اتحادیه‌ای از مهمترین طوایف ترک‌زبان هستند که در شمال غربی ایران و در مرز قفقاز سکنی دارند. شاهسون‌ها به خاطر گلیم‌های رسمی، جل‌اسب که به طرز سوماک بافته شده و با تصاویر اسب، آهو و پرندگان زینت یافته، شهرت دارند (هال و بارنارد، ۱۳۷۹، ۲۶).

در تمام گلیم‌های شاهسون، از نگاره‌های بزرگ و برجسته استفاده شده است. این نگاره‌ها به صورت ردیفی بافته شده و توسط نوارهایی باریک با طرح‌های ظریف، پیچیده و پیچ‌باف از یکدیگر جدا شده است. طرح‌های ستاره‌ای شکل، از نشانه‌های ساده‌ای به شکل مثلث یا هشت ضلعی درست می‌شود. در بسیاری از این گلیم‌ها نیز نگاره‌های خرچنگ‌مانند و لوزی‌های قلاب‌شکلی وجود دارد که نمونه‌های آن در اکثر دست‌بافته‌های کرد، از آسیای مرکزی تا آناتولی، به چشم

می‌خورد. این نقوش ستاره‌مانند، همچنین می‌تواند از مثلث‌هایی کوچک تشکیل شده و به شکل لوزی، انوار خورشید، یا طرح‌های شانه‌ای درآید. در میان نوارهایی که نگاره‌های بزرگ دارند، ردیف‌های متضاد از پودهای توأم و نوارهایی باریک و متشکل از ستارگان کوچک‌تر دیده می‌شود. معمولاً اگر این نگاره‌ها به شکل حرف لاتین «S» و به صورت پیچیده بافته شوند نقش «ازدها» نام دارند و بر روی کیف‌ها و مفرش‌ها دیده می‌شوند. در کیف‌ها و چننه‌های شاهسون، اغلب روش پیچ‌بافی، اشکال حیوانات، پرندگان، گل‌ها و ستارگان به چشم می‌خورد. گاه، بافت کیف‌ها و چننه‌ها مانند گلیم چاک‌دار است. خورجین‌های شاهسون‌ها اندازه‌ای کوچک داشته و بافتی ظریف و عالی دارند. نمکدان‌ها از دیگر منسوجات شاهسون‌ها هستند. آنها علاوه بر گلیم، از جاجیم و ورنه‌های کم‌عرض نیز به عنوان کف‌پوش استفاده می‌کنند. ورنی مختص شاهسون‌های دشت مغان و دارای بافتی متمایز است. بدین صورت که پیچ‌باف‌های اضافه و رنگ‌هایی ساده داشته و از ترکیب دو یا چهار نوار به وجود می‌آیند. قبیله‌های فرعی شاهسون با توجه به مناطق زندگی آنها مشخص می‌شوند. آنان از دیدگاه منطقه‌ای به گروه‌های زیر تقسیم می‌شوند: مغان، هشترو، میانه، خمسه، بیجار، ساوه، قزوین و ورامین (هال و ویووسکا، ۱۳۷۷، ۲۱۶-۲۳۰).

قفقاز منطقه‌ای بین دریای سیاه، خزر، دریاچه ون و ارومیه است. ردیف شمالی این کوه‌ها در روسیه، بخش

جنوب غربی آن در ترکیه و قسمت جنوب شرقی آن در ایران واقع است. سکنه، فرش‌ها را برای قرون متمادی در طی جنگ‌ها و تجاوز نیروهای مختلف تولید کرده‌اند. شاید یکی از جذاب‌ترین عناصر فرش‌های قفقازی رنگ آنهاست. بافته‌های قفقازی که با استفاده از دستگاه بافندگی تهیه می‌شوند، امروزه به راحتی از آثار دیگر مناطق قابل تشخیص هستند. نقش مایه‌های غالب در بافته‌های قفقاز ستاره هشت پر همراه با موتیف‌های حاشیه به صورت تقارن معکوس و غیره است.

طرح‌های حاشیه این بافته‌ها در طول زمان تغییرات بسیاری کرده است و از زمانی که این اقوام در همسایگی ایلات شمالی ایران به سر برده‌اند، بافته‌های شان شامل موتیف‌های ایرانی است. طرح‌های هندسی همراه با نقش آب و ماهی قابل مشاهده است. در نمونه‌های قدیمی بافته‌های این منطقه، تارها از جنس پشم طبیعی قهوه‌ای رنگ و وزن آن سبک‌تر از بافته‌های امروزی قفقازی است. چهار طرح عمده در حاشیه‌های راه راه فرش‌های قفقازی عبارتند از: رطیل، چلیپای قلاب‌دار، شبدر سه‌برگ متقابل و طرح درخت.

در این تحقیق به مقایسه نقوش بافته‌های شاهسون و قفقاز می‌پردازیم. ابتدا بررسی توصیفی و تحلیلی نقش مایه‌های تزئینی دست بافته‌ها و سپس بررسی تطبیقی نقوش دو منطقه صورت می‌گیرد. به‌طور کلی نقش مایه‌های قفقاز دارای تنوع گسترده‌ای است و این خود انتخاب نمونه‌های مورد بررسی را دشوار ساخت، لذا نمونه‌هایی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که

دارای نقاط مشترک با بافته‌های شاهسون بودند. در بافته‌های دو منطقه، نقش مایه‌های ستاره‌ای شکل متنوع و نقش اژدها دارای تشابه بسیار هستند، لذا نمونه‌هایی که در بردارنده این نقوش هستند جهت بررسی موردی، برگزیده شده‌اند.

زمینه تاریخی و اجتماعی ایل شاهسون

شاهسون‌ها یکی از مهمترین طوایف شمال غربی ایران هستند که اکثریت آنها ترک بوده و اقلیتی دارای اصلیت کرد، تاجیک و گرجی هستند. شاهسون به معنی «دوستدار و وفادار به شاه» است، و این قوم را شاه عباس برای مقابله با قزلباش‌ها به وجود آورد (Tapper, 1972, 125). با افزایش حرص مال‌اندوزی در میان شاهان صفوی و تضعیف ساختار سیاسی صفویان از یک سو و افزایش قدرت قزلباش‌ها از سوی دیگر، شاه عباس ارتشی داوطلب و وفادار به وجود آورد که به سبب لقب پرمعنای شاهسون، اعتماد به نفس و قدرت بیشتری می‌یافت و سرانجام قزلباش‌ها را شکست داد. قبایل بسیاری از شمال غربی ایران به این طایفه ملحق شدند. با سقوط سلسله صفویان، قدرت شاهسون‌ها کاهش یافت و مردم این طایفه بلافاصله به گروه‌های قبیله‌ای و صحرائشین پیوستند. در زمان سلطه صفویان، سرزمین شاهسون در قفقاز میانی قرار داشت. در هر حال در قرن نوزدهم، با واگذاری قفقاز میانی به روسیه و مشخص شدن مرز رسمی آن در سال ۱۸۸۴، بسیاری از گروه‌های قبیله‌ای شاهسون

به روسیه رفته و به هم‌طایفه‌های خود پیوستند، اما گروهی دیگر در جنوب رودخانه ارس باقی ماندند(هال و ویوسکا، ۱۳۷۷، ۲۲۰-۲۳۰). شاهسون‌های روسیه با مهاجرت به این کشور، دو سوم سرزمین‌های قشلاقی سنتی خود در دشت مغان را از دست دادند و در نتیجه این پراکندگی، از حق و حقوق خود نیز محروم شدند. آنها برای بازگشت به چراگاه‌های خود بارها تلاش کردند، اما روس‌ها کاروان آنان را غارت کرده و تمام دارایی و دام‌هایشان را بین دولتمردان محلی تقسیم کردند. قبایل گوناگونی از شاهسون‌ها در نقاط مختلف شمال غربی ایران پراکنده‌اند؛ برخی از آنان در میان قبایل بختیاری مستقر شدند، گروهی در منطقه خمسه فارس سکنی گزیدند و عده‌ای دیگر که به مردم خراسان پیوسته بودند، کمی بعد، جذب منطقه‌ای در شرق دور، یعنی کشمیر شدند (Tapper, 1997, 235).

گلیم رایج‌ترین کف‌پوش شاهسون‌ها است. فرآیند یکجانشین شدن شاهسون‌ها، کم و بیش فرایندی مداوم و شاهد دو مرحله: یکی در اوایل قرن نوزدهم و دیگری در سال‌های دهه ۱۸۸۰ بوده است. دوران اسکان اجباری که حدود سال ۱۹۳۵ به فرمان رضاشاه آغاز شد، تقریباً به شکست انجامید؛ اما شماری از افراد فقیر که دام‌های خود را از دست داده بودند دیگر نتوانستند به کوچ بپردازند و چندین روستا که در این دوران ایجاد شدند؛ هنوز در پایین دره ارس وجود داشته و سازماندهی این کنفدراسیون هنوز به سبک سنتی باقی مانده است. سلسله مراتب آنها از کوچک به بزرگ

عبارتند از: خانوار، اوبه، تیره، طایفه و گروه کوچ‌نشین. اما امروزه دیگر هیچ طایفه‌ای به‌طور کامل کوچ‌نشین نیست، همواره گروه‌های نیمه‌کوچ‌نشین وجود دارند که در آنها تعدادی از افراد خانواده کوچ می‌کنند و بقیه در محل باقی می‌مانند (دوپلانول، ۱۳۸۳، ۱۱۷-۱۱۹).

مشخصه کلی دست‌بافته‌های شاهسون

شاهسون‌ها - همانند دیگر اقوام ترک - سنت‌های دیرپایی جهت بافت دارند. امروزه هنوز تولید پارچه در زمره هنر بومی (فولک) زنان است. هنگامی که کار روزانه آنها تمام می‌شود، اوقات فراغت را پشت دستگاه بافندگی صرف می‌کنند. بافته‌های شاهسون را تا همین چند دهه قبل، تجار و محققان به رسمیت نمی‌شناختند، اما این بافته‌ها هم‌اکنون هویت گمشده خود را در مجموعه فروشندگان بازیافته‌اند. فرش‌های شاهسون و گلیم‌ها به طرق مختلف طبقه‌بندی می‌شوند و گاهی اوقات آنها را با بافته‌های قفقاز، کُرد و حتی آذربایجان اشتباه می‌گیرند.

(Lokman & Kelly, 2001, 115)

تزیینات، ساده بوده، از گیاهان الهام گرفته شده و اغلب در اطراف مدالیون هندسی قرار دارند. طرح‌های راه راه عمودی اغلب کاربرد زیادی داشته و از هم‌نشینی رنگ‌ها، استفاده از طرح‌های هندسی و قرارگیری در ستون‌های راه راه و نزدیک به هم ایجاد می‌شوند. بافت معمول بیشتر قبایل، فرش نیست بلکه گلیم و جاجیم است. دستگاه‌های بافندگی سنتی قبایل

کوچرو افقی است. گلیم در مقیاس وسیع تری بافته شده و کاربرد بیشتری در زندگی چادرنشینی دارد. گلیم‌های شاهسون به وسیله تکنیک بافت چاک‌دار و پرده قالیچه‌نما بافته می‌شوند و دارای بافت ساده‌تر و رشته‌های پود چندرنگ هستند. در تغییر هر رنگ، رشته‌های پود به عقب می‌چرخند و به رشته قبلی می‌پیچند، بنابراین یک شکاف ایجاد می‌کنند که با تغییر رنگ مرتبط است. بسیاری از گلیم‌های شاهسون که با تزئینات تارهای اضافی ایجاد می‌شوند، به نام سوماک معروفند. (Sabahi et al, 1998, 7-57)

نقوش به کار رفته در بافته‌های شاهسون

طرح‌ها بیشتر طبیعت‌گرا بود، اما با ظهور دین اسلام و ممنوعیت نمایش اشکال انسانی و جانوری، نقش مایه‌ها بیشتر تزئینی شد. یکی از نتایج این ممنوعیت، ایجاد اشکال به فرم هندسی است. بافندگان بومی جهت درگیری کمتر با فرم، بیشتر پذیرای طرح‌های ساده هندسی شدند. نقش خورشید، ستاره، پرندگان و حیوانات همه به صورت قراردادی بافته می‌شوند. علی‌رغم اینکه شاهسون‌ها به نژادهای مختلفی تعلق دارند اما بافته‌های آنان به سهولت از قبایل دیگر، قابل تشخیص است. مشخصه دیگر بافته‌ها، القای حس حرکت در طرح‌ها است. این کیفیت، به وسیله تأثیر متقابل فضای مثبت و منفی در خلق نقوش ایجاد می‌شود. در بسیاری موارد فضای منفی از آینه شدن فضای مثبت به وجود می‌آید اما در بعضی نمونه‌ها،

فضای مثبت و منفی نقوش با هم متفاوت هستند. معنا و مفهوم بسیاری از نقوش فراموش شده‌اند. پرندگان، گیاهان، رودخانه، کوه، خورشید، ماه و ستاره همه افسانه‌های مخصوص به خود را دارند. این افسانه‌ها سینه به سینه نقل شده‌اند، لذا دسترسی به آنها دشوار است. موتیف‌های متداول در بافته‌های شاهسون به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

۱- گروه اول، اشکال ستاره‌ای: اشکال ستاره‌ای،

اصلی‌ترین موتیف شاهسون بوده که گاه شبیه به فرم اصلی و گاه شبیه به صلیب هستند. در مجموع عناصر ستاره‌ای شکل به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

الف) ستاره به شکل عقرب: معمول‌ترین نوع ستاره‌های شاهسون بوده و به صورت

یک ستاره هشت پر است. (تصویر ۴)

ب) ستاره به شکل الماس: از یک بدنه صلیبی شکل با دندان‌های رو به بالا و پایین به شکل عریض‌تر تشکیل شده‌اند. (تصویر ۵)

ج) ستاره با اشکال شانهای: این ستاره به شکل شانه دوطرفه است. فرم اصلی آن یک بدنه صلیبی شکل است اما به جای شعاع‌ها در دو طرف آن، از اشکال شانه دندان‌دار استفاده شده است که از بدنه به صورت شعاع در اطراف آن دیده می‌شوند. اندازه ستاره‌ها به تعداد دندان‌ها بستگی دارند. (تصویر ۱)

د) ستاره صلیبی: بدنه این ستاره‌ها، ترکیبی

از یک صلیب ساده و پله‌دار است. این نقش ستاره‌ای از طریق افزایش تعداد پله‌ها یا جزییات، می‌تواند به نقش خرچنگ و الماس تبدیل شود. (تصویر ۲)

۲- **گروه دوم، نقش ازدها:** نقش ازدها به صورت حرف لاتین «S» است و به تناوب در قفقاز دیده می‌شود. (تصاویر ۸ و ۹)

۳- **گروه سوم، گل و شکوفه:** این طرح‌ها به تناوب در گلیم، جاجیم، بند چادر، زین و خورجین دیده می‌شوند. (تصویر ۱۴)

۴- **گروه چهارم، موتیف حیوانات:** حیواناتی مانند بز، خروس، طاووس و شاهین. (تصویر ۱۱ تا ۱۳)

تاریخچه منطقه قفقاز

قفقاز از زمان‌های قدیم پناهگاه قبایل کوچ‌روی مختلف طالب استقلال و آزادی، و بر طبق نظر هرودوت، پدر تاریخ، شامل ملیت‌های بسیاری بوده است. کمتر سرزمینی تاریخ پرتلاطمی مانند قفقاز داشته، تحت هجوم قرار گرفته، مستعمره شده و به‌دست سکایی‌ها، یونانی‌ها، رومی‌ها، بیزانس، سلجوقی‌ها، اعراب، مغول‌ها، تاتارها، ایرانی‌ها، ترک‌ها و روس‌ها تسخیر شده است. اولین تشکیل دهنده مستعمره در قفقاز، یونانی‌ها بودند که در سواحل شرقی دریای سیاه و در قرن ۷ قبل از میلاد دست به این کار زدند. ایرانی‌ها، ارمنستان را در سال ۵۲۱ قبل از میلاد تسخیر کردند. در قرن ۴ قبل از میلاد، اسکندر به ارمنستان و گرجستان راه یافت و به

مفرش	جاجیم	کشکدان	نمکدان	خورجین	سفره	ورنی یا زیلو	بافته
نگهداری لباس و ملحفه	زیر انداز مصارف روزانه	نگهداری قاشق و چنگال	نگهداری نمک ، آرد ، برنج	ساک ، کیف ، علوفه دادن حیوانات ، لوازم خانه و توشه	رومیزی و صرف غذا و نگهداری نان	سفره ، پرده ، جل ، زین	کاربرد
تمام مناطق	تمام مناطق	تمام مناطق	تمام مناطق	تمام مناطق	تمام مناطق	مغان	مکان بافت
اشکال لوزی ، قلاب شکل	ساده و راه راه	متنوع با تزیینات غنی بندها	مدالیون ، عناصر قلاب شکل ، پرنده و پر نقش ، تزیینات سوماک	مدالیون ، عناصر قلاب شکل ، پرنده و پر نقش	شش ضلعی ، درخت تجریدی	ستاره، هشت پر الماسی ، حیوانات، موتیف هندسی تکراری	نقشمایه‌ها
محفظه شش وجهی	تزیینات دگمه ، سکه ، نواردوزی	جیب سه تایی	قسمت زیرین چرمی، دسته بلند، دهانه باریک	تزیینات سوماک	اندازه باریک و بلند	پشمی و دو تکه به هم دوخته است	توضیحات

جدول (۱) انواع محصولات دستبافته ایل شاهسون (مأخذ: نگارندگان)

مدت ۸۰۰ سال، منطقه به وسیله روم و بیزانس تسخیر شد. هنگامی که اسلام در سطح گسترده‌ای - به جز مناطق مسیحی گرجستان و ارمنستان - پذیرفته شد، در قرن یازدهم میلادی یورش سلجوقیان به قفقاز اتفاق افتاد. در سال ۱۲۲۶ میلادی مغول و قبایل تاتار ابتدا در قفقاز ظاهر شدند و سرانجام بر آذربایجان و گرجستان غلبه یافتند. در اواخر قرن ۱۴ میلادی منطقه قفقاز به دست تیمور لنگ تسخیر شد. از اوایل قرن ۱۶ میلادی نفوذ بر قفقاز کم شده و به سمت ترکیه و ایران پیش

رفت. تهاجم روسیه در سال ۱۷۲۲ میلادی آغاز شد. (Colbert et al, 2006, 186)

در گذشته قفقاز یکی از مسیرهای اصلی تجارت از شرق به غرب بوده و صادرات فرش‌های قفقاز به غرب رایج شد. بافته‌های روستایی قفقازی خود دارای عناصر تزئینی ترکی، فارسی و حتی آسیای مرکزی هستند. در ربع سوم قرن ۱۹ میلادی، بافته‌های روستایی قفقازی در اروپا مشهور شده و در شمال آمریکا به قیمت بالا به فروش رفتند. در واقع قرن ۱۹ میلادی را عصر طلایی بافت

مغان	میان	هشترود	بیجار	خمسه	ساوه	ورامین
طرح متن	نوارهای پهن افقی - نگاره های ترکی و هندسی درمیان نوارهای پهن	طرح نواری ترنج های بزرگ کنگره ای	نوارهای پهن افقی - نگاره ترکی و هندسی درمیان نوارهای پهن	شبیبه مغان	شبیبه مغان	متنوع، بافت نواری و ستی
حاشیه	باریک	باریک	باریک	باریک	باریک	
اندازه و شکل	باریک و طویل	بزرگ و مستطیل	باریک و طویل	باریک و طویل	باریک و طویل	مستطیل شکل
مواد اولیه	پشم قهوه ای پودها پشم نرم	تارپشمی و نخی پود پشمی و نخی	پشم و تارهای پنبه ای	تار پشمی پود پشمی تار نخی	تارنخی، پود پشمی زبر	تار پشمی و گاهی نخی
نوع بافت	چاک دار مستحکم پودهای چرخان در میان نوارها	چاک دار ظریف حاشیه پیچ باف	چاک دار، چاک دار شل	چاک دار، ظریف، گلیم باف متصل	چاک دار، مستحکم، گلیم باف متصل	چاک دار، ظریف، گلیم باف متصل، بافت چرخان و یکدست
رنگ	قرمز لاکه تیره - سبز - قهوه ای - شتری	قرمز گیلانی روشن، پرتقالی، زرد، آبی	صورتی، سبز، آبی تیره، قهوه ای	زرد تیره	محدود، اکثراً تیره	متنوع

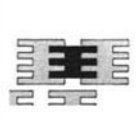

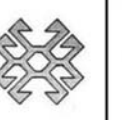
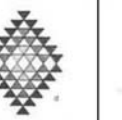

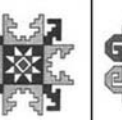

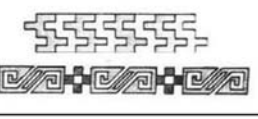

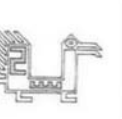
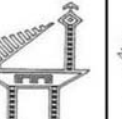
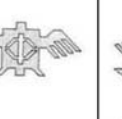

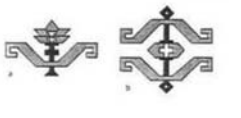

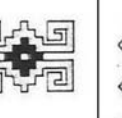

جدول (۲) ویژگی بافته‌های اقوام مناطق مختلف شاهسون (مأخذ: نگارندگان)

بافته‌های قفقاز

در میان قالی‌های مشرق زمین، دست‌بافته‌های بافندگان قفقاز به لحاظ کیفیت بالای پشم، استفاده از رنگ‌های روشن و زنده و اسلوب صحیح بافندگی، مجموعه‌داران را از دیرباز سوی خود جذب کرده است. قفقاز منطقه‌ای کوهستانی در جنوب روسیه است که با ایران و ترکیه مرز مشترک دارد. این ناحیه در عین حال که شرق و غرب را همچون گذرگاهی به یکدیگر متصل می‌کند، چون قلعه‌ای نیز آن دو را از هم جدا می‌سازد. مسافران بسیاری که از این منطقه عبور کرده‌اند، پاره‌هایی از فرهنگ خود را نیز در آن‌جا به میراث گذارده‌اند. به همین دلیل، جای شگفتی نیست که نژادهای گوناگون،

قالی در قفقاز دانسته‌اند. بیشتر مناطق بافندگان، رنگرزان و طراحان مخصوص به خود را دارند. بیشتر زنان بافنده و مردان طراح هستند. بافته‌ها به سه دوره تعلق دارند: تا حدود ۱۸۰۰ میلادی (شروع دوره نفوذ روسیه)، این بافته‌ها برای سه نوع از مشتریان بافته می‌شدند: ۱- دربار (برای قصرها و قلعه‌ها)، ۲- مذهبی (برای استفاده در مساجد و کلیساها و کنیسه‌ها) و ۳- طبقه تجار(شامل فروشندگان، تجار، صرافان و کاروانیان). از ۱۸۰۰ تا ۱۸۷۰ میلادی باید بافندگی را مختص طبقه اشراف روسی، نظامی، روحانی و جهت صادر به روسیه دانست. از سال‌های ۸۰-۱۸۷۰ تا حدود سال ۱۹۱۵ میلادی، طبقات بازارهای اروپایی، آمریکایی و مجریان حکومت روسی در قفقاز را باید به آنها افزود.

نقشه							
	۱- فضای مثبت منفی	۲- ستاره صلیبی	۳- ستاره قلاب دار	۴- ستاره عقرب	۵- ستاره الماسی	۶- ستاره گرد	۷- ستاره دندان
نقشه							
	۸- طرح ازدها	۹- حاشیه با طرح ازدها		۱۰- حاشیه با فضای مثبت و منفی			
نقشه							
	۱۱- طرح بز	۱۲- طرح پرند			۱۳- طرح شتر		
نقشه							
	۱۴- طرح گل				۱۵- طرح دست به سینه		

جدول (۳) نمونه طرح‌ها و نقوش بافته‌های شاهسون (مأخذ: نگارندگان)

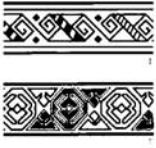

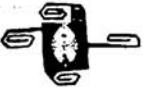

در قفقاز به چشم می‌خورند. (Glassie, 2002, 163) در قرن هفدهم، قسمت‌های شرقی قفقاز میانی، به یکی از استان‌های مهم امپراتوری ایران بدل شد و با اینکه در پرداخت مالیات و تهیه سرباز اجبار داشت، اما در عین حال استقلال خود را حفظ کرده بود. در نیمه اول قرن نوزدهم، تغییرات اجتماعی و سیاسی متعددی در قفقاز به وقوع پیوست. امپراتوری روسیه، کارگزارانی بدان‌جا اعزام کرد و تعداد زیادی از مردم به

کشورهای ترکیه و روسیه مهاجرت کردند و مأموران دولتی روسیه در این ناحیه، راه آهن، جاده و اسکله‌های دریایی ساختند. همین امر، موجب توسعه واردات و صادرات و در نتیجه شروع عصری طلایی در تولید منسوجات شد. در طول نظارت روس‌ها بر این منطقه، کارگزاران بنا به رتبه‌ای که داشتند، دستمزد خود را به صورت پول، کالا و یا مصنوعات دستی نفیس دریافت می‌کردند. میزان تولید منسوجات برای پاسخ‌گویی به

آذربایجان	قویا	شیروان	داغستان	طالش	گرجستان	قزاق
سه ترنج در وسط نگاره‌های کوچک	ترنج لوزی و مستطیل شکل قلاب مانند	ترنج‌های لوزی شکل ردیفی	فرم‌های جفتی تیره و قرمز روشن	ترنج‌های لوزی شکل	سجاده ای با صلیب داخل آن	سواستیکا یا چرخ دنده ای، ستاره ای، مدالیون و درختی
متعدد	باریک و تزیین شده	یکدست		دو یا سه تایی با پیکره‌ها داخل هم		طرح زیگزاکی
متوسط و بزرگ مستطیلی	بزرگ و مستطیل	بزرگ مستطیلی	دراز و باریک	طویل و مستطیلی	باریک و طویل	مستطیل شکل
پشم	پشم ظریف	پشم عالی	پشم کار شده ضخیم	تار پشمی قهوه‌ای روشن	تارنخی، بود پشمی زبر	تار پشمی و گاهی نخی
پیچ باف	چاک دارظریف	چاک دار	چاک دار، چاک دار، چاک دار، پیچ و پیچ باف اضافه	چاک دار، چاک دار، مستحکم، گلیم باف متصل	چاک دار، مستحکم، گلیم باف متصل	چاک دار، ظریف، گلیم، باف متصل،
قرمز روناسی، صورتی، آبی، زرد، قهوه‌ای	قرمز، روناسی، آبی، نیلی، سبز، زرد	قرمز، آبی تیره و روشن، سبز، قهوه‌ای، سیاه و سفید	آبی تیره و روشن قهوه‌ای، نارنجی و شیری	متنوع	محدود، اکثراً تیره	متنوع

جدول (۴) ویژگی بافته‌های اقوام قفقاز (مأخذ: نگارندگان)

				ستاره ای
4 - ستاره دندان	3 - ستاره الماسی	2 - ستاره دندان دار	1 - حاشیه با نقش خرچنگ یا ستاره متصل	
				اژدها
۱۶ - نقش اژدها متقارن	۱۵ - حاشیه نقش اژدها			
				حیوانات
۲۱ - طرح خرچنگ	۱۹ - طرح منقار عقاب	- طرح سوسک	- طرح شاخ قوچ	
				
۲۴ - نقش اسب	۲۳ - نقش شتر	۲۲ - نقش بز		
				گیاهی
۲۸ - درخت	۲۷ - حاشیه گل	۲۶ - طرح لری	۲۵ - گل پالم	
				سایر نقوش
۳۲ - حاشیه چلیپا	۳۱ - طرح مورب	۳۰ - طرح هندسی	۲۹ - سوامستیکا	

جدول (۵) نمونه طرح‌های بافته‌های قفقاز (مأخذ: نگارندگان)

- این تقاضا به مقدار زیادی افزایش یافت.
- در اواخر قرن نوزدهم داد و ستد با کشورهای خارجی، باعث آشنایی بافندگان منطقه با رنگ‌های شیمیایی شد. سهولت استفاده از این رنگ‌ها موجب رواج سریع آن در میان بافندگان قفقاز گردید و از آنجا که سال‌ها طول می‌کشید تا بافندگان با گذشت زمان به ناپایداری و کم‌رنگ شدن رنگ‌ها پی ببرند، رفته رفته استفاده سنتی از رنگ‌های طبیعی با کیفیت خوب - که باعث شهرت منسوجات منطقه شده بود - از رونق افتاد.
- هنر بافندگی نقشی مهم در فرهنگ ناحیه قفقاز بازی می‌کند. قالی‌های این منطقه اکثراً به دست زنان بافته می‌شوند و قسمتی از سنن اجتماعی قفقازی‌ها به‌شمار می‌آیند. گلیم‌های قفقاز به علت ترکیب‌بندی‌های هندسی شهرت بسیار دارند. مناطق مهم بافندگی در قفقاز آذربایجان، قوبا، شیروان، داغستان، ارمنستان، گرجستان و طالش هستند. (هال و ویووسکا، ۱۳۷۷، ۲۱۶-۲۳۰)
- پودها دو رشته‌ای هستند و بعد از هر ردیف گره گذاشته می‌شود.
- دستبافته‌ها به شیوه گره زدن تولید می‌شوند. بافته‌های شیروان و قوبا پرزهای کوتاه دارند. پرزهای متوسط مختص منطقه طالش و داغستان است. فرش با پرزهای مرغوب و مناسب متعلق به منطقه مغان، قره‌باغ و قزاق است.
- حاشیه و لبه‌های انتهایی بافته‌ها، نیاز به تعمق بیشتری دارند. اکثر اوقات افراد با تجربه از روی لبه کناری فرش، آن را ارزش گذاری می‌نمایند و همین مورد برای قضاوت آنها در مورد کیفیت بافت کافی است.

دلایل تأثیر پذیری بافته‌های قفقاز و ایل

شاهسون از یکدیگر

به نظر می‌رسد بافندگان ایل شاهسون و قفقاز به چند علت از یکدیگر تأثیر پذیرفته‌اند که این علت‌ها عبارتند از:

- جایگاه ایران به عنوان گذرگاهی میان شبه قاره هند، آسیای مرکزی، روسیه و دریای مدیترانه، آن را حتی قبل از شکل گرفتن جاده ابریشم، سردمدار تجارت میان کشورهای شرقی و از شرق به غرب ساخته بود. لذا بسیاری از سنت‌ها و سلاطی ایرانی در زمینه‌های هنر، به مناطق دیگر انتقال یافت.
- ساختار فرش‌های قفقاز
- مواد اولیه بیشتر فرش‌ها پشم است اگرچه نخ نیز استفاده می‌شود و ابریشم معمولاً کاربردی ندارد.
- گره‌ها ترکیبی است.
- تارها معمولاً به رنگ قهوه‌ای و یا پشم خام بدون رنگ است.

- سرزمین اصلی قفقاز در میان دریای خزر و کوه‌های قفقاز از شمال غربی به جنوب شرقی، به طور قطری تقسیم شده است. از زمانی که ساکنان قفقاز در همسایگی ایلات شمالی ایران به سر می‌بردند، بافته‌های آنان شامل موتیف‌های مشترکی شده است.
- زمانی مرزهای جنوبی قفقاز و شاهسون یکی بوده‌اند اما حکومت روسیه در قرن ۱۹ سبب کاهش نفوذ ایران شد و به تدریج سلیقه درباریان، اروپاییان و تجار بر سلیقه بافندگان تسلط یافت.
- کمتر سرزمینی، تاریخ پر تلاطمی همانند قفقاز داشته است. بارها تحت هجوم قرار گرفته، مستعمره شده و به دست اقوام سکایی، یونانی، رومی، بیزانس، سلجوقی، عرب، مغول، تاتار، ایرانی، ترک و روس تسخیر شده است. لذا در هنگام سلطه این اقوام از نظرات آنها در بافته‌ها، الهام گرفته‌اند.
- در زمان‌های قدیم قفقاز یکی از مسیرهای اصلی تجارت از شرق به غرب بوده و به همین دلیل، مورد توجه متجاوزان قرار داشته است. ایرانی‌ها طی دوره‌های مختلف بر قفقاز سلطه یافتند: آنها ارمنستان را در سال ۵۲۱ قبل از میلاد تسخیر کردند. در قرن یازدهم میلادی یورش سلجوقیان به قفقاز اتفاق افتاد و در قرن هفدهم میلادی،
- قسمت‌های شرقی قفقاز میانی به شکل یکی از استان‌های مهم امپراتوری ایران درآمد. لذا طبیعی است که نقوش مشترک در دست‌بافته‌های آنان یافت شود.
- در زمان سلطه صفویان، سرزمین شاهسون در قفقاز میانی قرار داشت اما در قرن نوزدهم، با واگذاری قفقاز میانی به روسیه و مشخص شدن مرز رسمی آن در سال ۱۸۸۴ میلادی، بسیاری از گروه‌های قبیله‌ای شاهسون به روسیه رفته، به هم طایفه‌های خود پیوستند و گروه دیگر در جنوب رودخانه ارس باقی ماندند.

نقوش بافته‌ها، اشتراکات و افتراقات

اشتراکات: با مقایسه جداول ویژگی‌های بافته‌های این اقوام که در بالا شرح داده شد، به این نقاط مشترک در دست‌بافته‌های دو منطقه دست پیدا می‌کنیم:

۱. در بسیاری از گلیم‌های دو منطقه، نگاره‌های خرچنگ‌مانند و لوزی‌های قلاب‌شکلی وجود دارند که نمونه‌های آن در اکثر دست‌بافته‌های کرد، از آسیای مرکزی تا آناتولی، به چشم می‌خورد.
۲. معمولاً نگاره «S» مانند به شکلی ساده در شاهسون بافته می‌شود و اگر بافتی پیچیده داشته باشد به شکل اژدها درآمد و بر روی کیف و مفرش دیده می‌شود. اژدها که به

صورت حرف لاتین «S» است، به تناوب در قفقاز هم دیده می‌شود.

۳. گلیم‌های دو منطقه به استفاده از تکنیکی همانند بافت چاک‌دار و پرده قالیچه‌نما بافته

می‌شوند و بسیاری از این بافته‌ها، شامل تزئیناتی با تارهای اضافی است که به نام سوماک معروف هستند.

۴. اکثر نقوش شاهسون با قفقاز و آناتولی مشترک هستند. بعضی شباهت‌های بافته‌های قوم شاهسون و قفقاز به حدی است که امکان تمایز آنها به سختی ممکن است. به‌خصوص بافته‌های قدیمی‌تر که مربوط به زمانی است که مرزهای جنوبی قفقاز و شاهسون یکی بوده‌اند.

۵. استفاده از فضای مثبت و منفی برای ایجاد نقوش در هر دو منطقه قفقاز و شاهسون مشاهده می‌گردد.

۶. ابتدا در هر دو منطقه، رنگ‌گری به صورت طبیعی و گیاهی بود اما به تدریج، سهولت استفاده از رنگ‌های شیمیایی موجب رواج سریع آن در میان هر دو منطقه شد و از آن‌جا که سال‌ها طول می‌کشید تا بافندگان با گذشت زمان به ناپایداری و کم‌رنگ شدن رنگ‌ها پی ببرند، رفته رفته استفاده سنتی از رنگ‌های طبیعی که باعث شهرت منسوجات منطقه شده بود، از رونق افتاد.

۷. هنر بافندگی نقشی مهم در فرهنگ هر دو ناحیه بازی می‌کند. قالی‌های این مناطق اکثراً به دست زنان بافته می‌شوند و قسمتی از سنن اجتماعی این مناطق به‌شمار می‌آیند.

افتراقات:

۱. گلیم‌های شاهسون، با پشم خشک و خشن بافته شده‌اند و برخلاف گلیم‌های قفقازی هستند که با نخ‌های پشمی نرم و ظریف بافته شده‌اند.

۲. تنوع نقش مایه‌ها در بافته‌های قفقاز بیشتر از ایل شاهسون است و هر منطقه نقش خاص خود را دارد. اما تنوع نقوش در شاهسون محدود است.

۳. نقوش ایل شاهسون ساده‌تر و تجربی‌تر از نقوش بافته‌های قفقاز است. انواع نقوش پرنده و حیوانات بسیار محدود و شبیه به هم است. اما نقوش قفقاز دارای تزئینات غنی و پر از جزئیات است.

۴. تنوع رنگ در دست‌بافته‌های قفقاز بیشتر از شاهسون است.

۵. بافته‌های شاهسون بیشتر کاربردی و مربوط به زندگی روزمره است در صورتی که بافته‌های قفقاز بیشتر جهت تجارت و صادرات تهیه می‌شوند.

نمونه (۱): گلیم مفرش، شاهسون، شمال‌غربی ایران،

اواخر قرن ۱۲ هجری، جنس پشم، ابعاد: ۴۶.۵×۳۷ .
این دست‌بافته دورو و دارای کف با ابعاد مستطیل بوده
و جهت پیچیدن رختخواب کاربرد داشته است.
نمونه (۲): مفرش متعلق به منطقه آذربایجان قفقاز،
متعلق به حدود قرن ۱۲ هجری، جنس: پشم و نخ
سفید، ابعاد: ۴۳×۵۰ . این دست‌بافته سوماک دورو و
مخصوص پیچیدن رختخواب است. تا حدی مرمت
شده و جهت زیرانداز قابل استفاده است.
نمونه (۳): کیسه نمک شاهسون، منطقه: شمال
آذربایجان، بافت: سوماک، الیاف: نخ و پشم، نیمه دوم
قرن ۱۲ هجری، ابعاد: ۱۶×۱۳ .
نمونه (۴): خورجین، منطقه: قفقاز- باکو، اواخر قرن
۱۲ هجری، الیاف: پشم و نخ سفید، ابعاد: ۱۸×۱۸ .
نمونه (۵): مفرش، منطقه: شاهسون، قرن ۱۲ هجری،

			
نمونه (۴) قفقاز	نمونه (۳) شاهسون	نمونه (۲) قفقاز	نمونه (۱) شاهسون
			
نمونه (۷) قفقاز	نمونه (۶) قفقاز	نمونه (۵) شاهسون	
			
نمونه (۱۰) شاهسون	نمونه (۹) قفقاز	نمونه (۸) شاهسون	

الیاف: پشم، ابعاد: 17×18 ، بافت: سوماک.

نمونه (۶): ساک نمک، منطقه: قفقاز (Kazak)، اواخر

قرن ۱۲، الیاف: پشم 57.5×24 ، بافت: سوماک، رنگ:

آبی تیره و قرمز خالص، سبز، آبی رنگ پریده قرن ۱۲ هجری.

نمونه (۷): مفرش، منطقه: گرجستان (Borjalou)، اواخر

قرن ۱۲ هجری، الیاف: پشم، ابعاد: 57×36 ، راه راه

باریک سوماک، احتمالاً کف ساک نگهداری رختخواب

قبیله کوچ رو است. رنگ‌های ملایم داشته و تا حدی

مرمت شده است.

نمونه (۸): گلیم، منطقه: شاهسون، حدود قرن ۱۲

هجری، شمال غربی ایران، الیاف: پشم، ابعاد: $13.11 \times$

6.11 ، بافت: شکاف دار و نوارهای گل برجسته، این

گلیم از دو تکه باریک و بلند تشکیل یافته که از وسط

به هم وصل شده‌اند.

نمونه (۹): گلیم، منطقه: قفقاز، شیروان، آذربایجان،

حدود قرن ۱۲ هجری، الیاف: پشم، ابعاد: 8.8×5.10 ،

بافت: چاک دار.

نمونه (۱۰): گلیم، منطقه: شاهسون، شمال غربی ایران،

اواخر قرن ۱۲ هجری، الیاف: پشم و نخ، ابعاد: $7.3 \times$

3.7 ، بافت: چاک دار، با نوارهای راه راه باریک.

نتیجه گیری

شاهسون‌ها یا عشایر ایلسون یکی از مهمترین طوایف

شمال غربی ایران هستند. تأثیر هنر اسلامی به ویژه

سادگی طرح‌ها و هندسی بودن آنها کاملاً مشهود است.

در بررسی نقش بافته‌های دو منطقه شاهسون و قفقاز به

نتایج قابل توجهی دست می‌یابیم که اهم آنها عبارتند

از:

- شاهسون‌ها در تولید سوماک، کیف، گلیم

(مفرش) و بافته‌های مسطح، روکرسی، پالاس

و ورنی مشهورند. مردمی کوچ رو و سنتی

هستند و در طرح و بافت گلیم‌های آنان

نوعی محدودیت به چشم می‌خورد. در واقع

اشکال حیوانی و گیاهی به صورت قراردادی

و آبستره هستند. یکی از مشخصه‌های

نقوش بافته‌ها، حس حرکت در طرح‌ها

است. این کیفیت به وسیله تأثیر متقابل

فضای مثبت و منفی در خلق نقوش به

وجود می‌آید. در بسیاری موارد، فضای منفی

از آینه شدن فضای مثبت خلق می‌شود.

- نقش ازدها و طرح‌های «S» شکل در

بافته‌های شاهسون و قفقاز مشترک هستند.

در بسیاری از گلیم‌های دو منطقه نگاره‌های

خرچنگ‌مانند و لوزی‌های قلاب‌شکلی وجود

دارند که نمونه‌های آن در اکثر دست‌بافته‌های

کرد، از آسیای مرکزی تا آناتولی، به چشم

می‌خورد در تمام این نقاط نوعی تشابه میان

بافته‌ها و نقوش دیده می‌شود و نقوش اکثراً

سینه به سینه نقل شده و به دلیل کم‌سواد

بودن بافندگان بومی، ساده بوده و کمتر

به فرم توجه شده است. رنگ‌ها بیشتر از

فهرست منابع

۱. دوپلاتسول، گزاویه (۱۳۸۳) کوچ نشینان و شهبانان، ترجمه محمدحسین پاپلی یزدی، تهران: سمت.
۲. هال، آلستر و ویوسکا، جوزه لوچیک (۱۳۷۷) گلیم: تاریخچه، طرح، بافت و شناسایی، ترجمه شیرین همایونفر و نیلوفر الفت شایان، تهران: کارنگ.
۳. هال، آلستر و بارنارد، نیکلاس (۱۳۷۹) گلیم‌های ایرانی، ترجمه کرامت‌اله افسر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
1. Colbert, C. Held; Mildred McDonald Held; Cummings, John & Cotter, John V. (2006) *Middle East Patterns: Places, Peoples, and Politics*, Westview Press.
2. Glassie, Henry (2002) *Turkish traditional art today: photographs, drawings, and design*, Ministry of Culture.
3. Lokman I. Meho & Kelly L. Maglaughlin (2001) *Kurdish Culture and Society: An Annotated Bibliography*, Greenwood Publishing Group.
4. Sabahi, Taher & Goodwright, Carol (1998) *Shahsavān Jajim*, Italy: CATO.
5. Tapper, Richard (1997) *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*, Cambridge University Press.
6. Tapper, Richard (1972) *The Shahsavān of Azarbaijan: A Study of Political and Economic Change in a Middle Eastern Tribal Society*, University of London.

خانواده گرم و تیره هستند. این بافته‌ها اخیراً در بازار جهانی شناخته شده‌اند.

گلیم‌های دو منطقه به وسیله تکنیکی همانند بافت چاک‌دار و پرده قالیچه‌نما بافته می‌شوند و بسیاری از این بافته‌ها، تزییناتی دارند که از تارهای اضافی ایجاد می‌شوند و به «سوماک» معروفند. بعضی شباهت‌های قوم شاهسون و قفقاز به حدی است که امکان تمایز آنها به سختی ممکن است، به‌خصوص بافته‌های قدیمی‌تر مربوط به زمانی که مرزهای جنوبی قفقاز و شاهسون یکی بوده‌اند.

ابتدا در هر دو منطقه رنگ‌رزی به‌صورت طبیعی و گیاهی بود اما به تدریج سهولت استفاده از رنگ‌های شیمیایی، موجب رواج سریع آن در میان هر دو منطقه شد. هنر بافندگی نقشی مهم در فرهنگ هر دو ناحیه بازی می‌کند. قالی‌های این مناطق اکثراً به دست زنان بافته می‌شوند و قسمتی از سنن اجتماعی این مناطق به‌شمار می‌آیند.

گلیم‌های شاهسونی با پشم خشک و گلیم‌های قفقازی با نخ‌های پشمی نرم و ظریف بافته شده‌اند. تنوع نقش‌مایه‌ها در بافته‌های قفقاز بیشتر از ایل شاهسون و نقوش ایل شاهسون ساده‌تر و تجربی‌تر از نقوش بافته‌های قفقاز است.